

प्रकरण तिसरे

दिवाकरांच्या ५१ नाटयछटांची स्थूल रुपरेषा

-आढावा

दिवाकरांनी मराठी सारस्वतात नाटयछटा लिहून एका अभिनव वाङ्मय प्रकाराची भर घातली. अशा या नाटयछटा आपल्या स्वतंत्र व तेजस्वी वैशिष्ट्यांनी झळकू लागून त्यांनी रसिकमने आकृष्ट केली. दिवाकरांच्या नाटयछटेचा स्थूलपणाने आढावा घेत असताना त्यांचे पुढील काही गटात वर्गीकरण करता येईल.

- १) रुपकात्मक प्रकृतीच्या नाटयछटा
- २) विसंगतीवर आधारलेल्या नाटयछटा
- ३) कारुण्यमय नाटयछटा
- ४) स्वप्नमय नाटयछटा
- ५) चिंतनपर नाटयछटा
- ६) मनोविश्लेषणपर नाटयछटा
- ७) मानवी वृत्ती प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन करणा-या नाटयछटा
- ८) नाटयछटाकारांच्या वैयक्तिक जीवनावरील नाटयछटा
- ९) व्यक्तीचित्रणात्मक नाटयछटा
- १०) सामाजिक दृष्टीकोनात्मक नाटयछटा
- ११) वर्तमानपत्री नाटयछटा
- १२) क्षणचित्रे
- १३) आध्यात्मिक प्रकृतीच्या नाटयछटा

१) रूपकात्मक प्रकृतीच्या नाटयछटा :

दिवाकरांनी एकूण ५१ नाटयछटा लिहिल्या. पैकी प्रारंभीच्या काही नाटयछटांना ते बरेच दिवस 'नाटयप्रसंग' असे म्हणत असत. त्यातलाच 'महासर्प' हा एक रूपकात्मक नाटयप्रसंग आहे. या छटेचा विषय आहे निसर्ग आणि मानव यांच्यामधिल संघर्ष. माणसातल्या क्रौर्याने व्यथित झालेले हळव्या मनाचे दिवाकर निसर्गावर हळवेपणाचा आरोप करून भयावह, दुष्ट, आणि विषारी मानल्या जाणा-या एका महासर्पाकरवी माणसाला त्याच्या क्रौर्यावद्दल सुनावताना दिसतात.

अचेतनावर चेतनाचा आरोप करून या छटेत दिवाकरांनी मानवी प्रवृत्तीवर नेमकेपणाने बोट ठेवले आहे. तत्कालीन माणूस स्वार्थपीपासूवृत्तीने कसा जीवन जगत होता हेच यातून प्रकर्षाने जाणवत राहाते. मानवी मनातील संशयग्रस्ततेवर यात प्रकाश टाकला आहे.

'म्याऊं - म्याऊं - म्याऊं! ही छटादेखील दिवाकरांनी 'महासर्प' या छटेप्रमाणे अचेतनावर चेतनाचा आरोप करून निर्माण केली आहे. महासर्पाप्रमाणे या छटेत 'मांजर' या प्राण्याला बोलके करून मानवी वृत्ती, प्रवृत्तीवर बोट ठेवले आहे. एखाद्या सुसंस्कृत माणसाप्रमाणे ही मांजरी आपल्या पिल्लांशी हितगुज करते यातील मांजर ही पूर्वजन्मी माणूस होती. आत्ता ज्या घरात ती मांजर म्हणून वावरते त्याच घरात ती गतजन्मी आई होती. ही मांजर आपली वेदना, दुःख, सहन करावी लागणारी उपेक्षा, अवहेलना गतजन्मीच्या मुलांच्या घरीच कशी सोसावी लागते आहे ते आपल्या पिल्लांना सांगते आहे. खरे तर ती जे बोलते; त्यातून व्यक्त होणारा आशय हा माणसाच्या वागण्याचा ठाव घेणारा आहे. एकमेकांवर माणसे प्रेम करतात परंतु जो आत्मा शाश्वत आहे, चिरकाल टिकणारा आहे; त्यावर मात्र त्यांचे प्रेम नसते तर ते नश्वर असणा-या शरीरावर प्रेम करतात.

वरील दोन्ही छटेत दिवाकरांनी मानव आणि मानवेतर प्राण्यांतील संबंधावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'चित्रमयता' हे दिवाकरांच्या

नाट्यछटेचे एक मूलभूत अंग आहे. ही चित्रमयता या दोन्ही छटेत ठकठपणे जाणवते.

‘फाटलेला पतंग’ या छटेत दिवाकरांनी महान आत्म्यांची वेदना एका फाटवया पतंगाच्या रुपकाद्वारे परिणामकारकपणे मांडली आहे. माणूस स्वप्नावर जीवन जगत असतो असे म्हणतात. काही अंशी ते खरेही आहे. परंतु सर्वच स्वप्ने वास्ववात उतरतात असेही नाही. निराशावादी माणसाला थोडासा दिलासा म्हणून ती मानवी भावविश्वात येतात. थोडीशी मानवाला आशा लावतात; आणि ती संपुष्टात येतात. मात्र माणूस कोणत्याही गोष्टी संदर्भात तत्काळ मोहवश होतो. या त्याच्या वृत्तीनुसार तो स्वप्नमय जगतात अडकतो आणि पुरेपूर फसतो. अशा वेळी त्याची अवस्था आकाशात विहार करीत असता अचानक अडकून फाटलेल्या पतंगापेक्षा वेगळी असत नाही. त्याच्या आत्म्याला वैभवाचा एक क्षण मिळतो ना मिळतो तोच ‘ओढा खाली - खाली खेचा! नही तर तो वेडा होऊन, कोठे तरी भडकेल! अशी एकच होणारी जगाची हाकाटी’ आणि या ओढाताणीने त्या बिचा-या जीवाची होणारी दुर्दशा यामुळे मन भरून येते. आयुष्याच्या खडतर मार्गावरून आंधळेपणाने इतस्ततः धावपळ करणा-या लोंढयाकडे पाहून दिवाकरांच्या मनात अधून-मधून पूर्ण निराशाजनक विचार येतात. त्याचेच घेतक म्हणजे ही छटा होय.

‘पाण्यांतील बुडबुडे’ ही दिवाकरांची छटा वरील काही छटांप्रमाणे रुपकात्मक आहे. मात्र तिचे स्वरुप काहीसे काव्यमय चिंतनात्मक आहे. ‘रिकामी आगपेटी’ ही छटादेखिल एक रुपकच आहे. जगाचे विविधरंगी स्वरुप दिवसा गणिक; दर दृष्टी गणिक कसे वेगवेगळे दिसते हे दिवाकरांनी या रुपकातून सांगितले आहे.

दिवाकरांच्या फाटलेल्या पतंगाप्रमाणे ‘नासलेले संत्रे’ हे रुपक एका निर्जिव वस्तूभोवती गुंफले आहे. मात्र फाटलेल्या पतंगाच्या हताळणीतला जिवंतपणा या छटेत उतरलेला नाही.

या सर्व रूपकांची उपमेयपदे ही मानवीजीवनाशी निगडीत असल्याचे जाणवते. दिवाकरांनी रूपकांच्या निर्मितीसाठी मानव मानवेतर प्राणी, निसर्ग, व त्यातील विविध घटना यांचा सराईतपणे उपयोग केला आहे.

२) विसंगतीवर आधारलेल्या नाटयछटा :

दिवाकरांनी लिहिलेल्या बहुतांशी नाटयछटेतून मानवी स्वभावातली विसंगती-विरोध दाखविला गेला आहे. प्रामुख्याने 'एका हलवायाचे दुकान', 'ए; फारच बोवा!', 'म्हातारा इतुका न! अवघे पाऊणशें वयमान||', काट्या! अजून कसें तुला जगातले ज्ञान नाही' या छटांतून दिवाकरांनी मानवी स्वभावातला विरोधाभास चितारण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो. माझे कामच असे 'गोड' आहे असे अर्जवीपणे गि-हाईकाला सांगणा-या हलवायाच्या स्वभावातील तिस्रटपणा त्याच्या घरातील बायको-मुलांशी होणा-या संभाषणातून, अकृत्रिमपणे साकार झाला आहे. या छटेतील शब्दांची ठेवणं, वाक्यांची मांडणी ही अभ्यासण्याजोगी झाली आहे. 'सहजता' यातून आपोआप प्रतीत होते. याउलट 'काट्या ! अजून कसें तुला जगातले ज्ञान नाही' या छटेतही मानवी स्वभावातली विसंगती हाच विषय आहे. परंतु हलवायाप्रमाणे यातला वाप मुलतःच चांगल्या प्रवृत्तीचा नाही. तो नीच आहे. व्यवहाराला गृहित धरून वागताना तो दिसत नाही. दुस-याच्या नोटा चोरण्याचे ज्ञान म्हणजेच व्यवहारज्ञान असे मोठ्या अनुभवी अधिकाराने सांगून चोरी करण्यात काही गैर आहे ही त्याची जाणच त्याने व्यवहाराच्या सबबीखाली गाडून टाकली आहे. याप्रमाणे दिवाकर जीवनाटयातील नानाविध छटा अगदी सहजपणांने उलगडून दाखवितात.

'ए :! फारच बोवा!' या छटेत दोन व्यक्तीत चाललेला भिन्न विषयांवरील संवाद आहे. एक शेवसपीअरसारख्या महान नाटककाराच्या नाटयकृतीवर बोलतो आहे तर दुसरा त्याला दुजोरा देवून समोरच्या खिडकीत उभ्या असलेल्या विधवेला आपल्या जाळ्यात कशी ओढता येईल या विचारात

तल्लीन झाला आहे. या छटेतून माणसाच्या स्वभावातल्या मर्यादा अधिक गंभीरपणे प्रकट झाल्या आहेत. 'म्हातारा इतुका न। अवघे पाऊणशें वयमान॥' या छटेत दुष्ट माणसाचे चित्र हुबेहुब, अकृत्रिमपणे दिवाकरांनी रेखाटले आहे. ही छटा वाचत असताना यातल्या या दुष्ट माणसाला आपण आपल्या सभोवताली पाहात असल्याचे जाणवते. मोजक्या शब्दांच्या साहयाने दुस-या माणसाचे दिवाळे काढीत आपल्या घरात दिवाळसण साज-या करणा-या व्यक्तीचे चित्र त्याच्या दुष्टपणासह साकार झाले आहे.

हातावर पोट भरणा-या व्यक्ती प्रसंगी दुस-याच्या दुःखातही सुख कशा मानतात त्याचा उत्कट अविष्कार म्हणजे दिवाकरांची 'अहो, आज गि-हाईकच आजे नाही!' ही नाटयछटा होय. जीवन जगत असताना माणसाला नानाविध समस्यांना सामोरे जावे लागते असाच एक जीवनातील अती सूक्ष्म अनुभव शब्दांत पकडण्याचा दिवाकरांनी येथे प्रयत्न केला आहे. गावात प्लेगच्या साथीने अनेकजण मृत्यूमुखी पडत आहे, पण बिचा-या गोव-या विकणा-या दुकानदाराला रोजी रोटीच्या गहन प्रश्नाला तोंड घावे लागत असल्यामुळे त्याचे त्याला विशेष दुःख न होता उलट आज आपल्या दुकानात गि-हाईक न आल्यामुळे 'दारुलांबी खिशात पैसे नाहीत !' याची खंत त्याला वाटते आहे. एकीकडे घरात तेल, मीठ नसल्यामुळे बायको गागते आहे, तर दुसरीकडे गोव-या वाहण्यावर पोट भरणारी कोंडाबाई आज काम नसल्यामुळे पैसे नाहीत म्हणून दुकानदाराजवळ कुरकुरते आहे. यातच भर म्हणून दौलतशेट दिल्या पैशांच्या वसुलीसाठी दुकानदारापाठीमागे तगादा लावतो आहे. परंतु या सर्व परिस्थितीला मोठ्या धौर्याने दुकानदार तोंड देतो आणि उघा संध्याकाळच्या आत सगळे पैसे चुकते करतो असे आत्मविश्वासाने सांगतो. या छटेत एकाचवेळी मानवी जीवनातील वास्तवता, विसंगती आणि उत्कृष्ट कलाकृतीस आवश्यक तो संयम राखून साधलेला परिणाम मनोज्ञ आहे. दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून उपहास, उपरोध रेखाटत असताना त्या त्या छटेची पार्श्वभूमी ही केवळ भारतीयच नाही तर 'तनु त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावी ! कशाला ? एवढ्याच

करितां की नाही ?' किंवा वईसवर्थचे फुलपाखरुं या सारख्या छटांतून पार्श्वभूमीसाठी दिवाकरांनी विलायत वापरली आहे ती केवळ अभिव्यक्तीसाठी एक सौयिस्कर साधन म्हणून होय. वईसवर्थची बहिण एमिनाईन ही फुलपाखराच्या पंखावरील धूळ झाडण्यास धजवत नाही कारण असे करित असताना कदाचित आपल्या नखाचा स्पर्श होऊन फुलपाखराचे पंख दुखवेल अशी हळूवार भीती तिला वाटते. याउलट पुस्तक उघडताना डेकून सापडला तर आपण फार कनवाळू, सहिष्णू आहोत अशा पध्दतीने वागणारे आपण भारतीय क्षणाचाही विलंब न लावता त्याला क्रूरपध्दतीने कायमची तिलांजली देवू पाहातो. याप्रमाणे या छटेत दिवाकरांनी माणसा-माणसातील उपहासाबरोबर भारतीय संस्कृती आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीतील उपरोध दाखविला आहे. 'तनु त्यागितां किर्ति मागे उरावी! .....

या छटेत देखिल पाश्चिमात्यांच्यातील थोरा-मोठयांच्या नावाच्या सवंग चोष्टा करुन विसंगती साधली आहे. पांढरपेशा माणसातल्या अर्धवट श्रध्देवर आणि अर्धवट बुध्दीवादावर नेमका प्रकाश टाकून 'वाळ ! या नारळाला धक्का लावूं नकोस बरें !' या छटेत सौम्य विसंगती साधली आहे.

पांढरपेशी कुटूंबातील एक क्षण ' कोकिलाबाई गोडवोले' या नाटयछटेत दिवाकरांनी हुबेहूब चित्रित केला आहे. खरे तर या छटेचे शीर्षक आणि यातील आशय यातच मुळी उपहास आहे. नाव कोकिलाबाई गोडवोले आणि आत (आशयात) मात्र शिव्यांचा नुसता भडीमार आहे. या छटेत नाटयछटाकारांनी एका सामान्य कुटूंबातील स्त्रीचे दुःख मांडले आहे.

'चिंगी महिन्याची झाली नाही तोंच ?' ही दिवाकरांची एक सर्वश्रेष्ठ अशी नाटयछटा होय. नाटयछटेचे सर्व निकष या छटेत आपल्याला पाहावयास मिळतात. दिवाकरांनी नवीन वाङ्मय प्रकाराचा नवीन देह निर्माण केला, यादृष्टीने नाटयछटेचे पूर्णत्व या छटेत पाहावयास मिळते. 'सुटसुटीत वाक्ये, अर्थपूर्ण वेचक शब्द, स्फोटक उद्गार, अपूर्ण विचार, रेघा, प्रश्नचिन्हे यांच्या अर्थव्यक्तीकडे उपयोग केला' १ अशा त-हेने तंत्रातून नाटयछटा निर्माण न करता दिवाकरांनी नाटयछटा लिहिल्यामुळे अभ्यासकांना विशिष्ट तंत्र मानावे

लागले. दिवाकरांचे ख-या अर्थाने मोठेपण यातच आहे. महिन्याची चिंगी आणि तिच्या आईची तिच्या लग्नासंदर्भातील विविध मनोराज्ये यातच आपल्याला एक प्रकारची रोमॅंटिक मनोवृत्ती पहावयास मिळते. दिवाकरांनी नाटयछटेतून उपहास, उपरोध, विसंगतीचे दर्शन घडवित असताना, एका ठराविक साच्याची नाटयछटा अथवा त्यासाठी एक ठराविक साचा ठरविलेला होता असे मुळीच नाही. त्यादृष्टीने त्यांची 'पंत मेले राव चढले' ही नाटयछटा अभ्यासण्यासारखी आहे. ही छटा दिवाकरांनी दोन भागात विभागली आहे. पहिल्या भागात पूर्ण कारुण्य आहे. तर दुस-या भागात पूर्णपणे हर्षोन्मादक परिस्थिती आहे. अशा त-हेने दुस-याच्या दुःखाबद्दल बेफीकीर असलेल्या संधीसाथू लोभी व्यक्तीच्या स्वभावावर प्रकाश टाकून दुःखी, व्यक्तीची मानसिक दुर्बलता दाखवून दिली आहे. 'शिबी कोणा देऊं नये' असे शिकवीत असतानाच यातला मास्तर सव्वीस ओळीत चौंदा इरसाला शिव्या देतो. विरोधाभासाबरोबरच 'शिंची गुडघ्याएवढी झाली नाहीत तों लागली आपली मोठ्या माणसासारखी शिव्या घायला! ....' या शेवटच्या वाक्यातून उपरोधाचा कळस गाठला आहे. 'कशाला उगीच दुखवा!' या छटेत दिवाकरांनी व्यक्तीच्या दोन मनातील द्वंद्व हेडवलांकच्याकरवी दाखविले आहे. यातील हेडवलांकचे एक मन स्वतःच्या मुलासंदर्भात विचार करते आहे तर दुसरे मन नोकरीसाठी आलेल्या इतर अनेकजनांना तोंडदेखले बोलण्यात गुंतले आहे.

दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून विसंगती दाखवित असताना मानवी जीवनातील साध्या-साध्या घटकांच्या मार्फत तिला अभिव्यवती दिली आहे. 'त्यांची दृष्टी सहानुभूतिपूर्ण परंतु मर्मग्राही आहे. दांभिकपणा, मूर्खपणा, कृत्रिमपणाची आवड, उक्ती आणि कृति यांतील विसंगती इत्यादी मानवी दुर्गुणांचा त्यांना तिटकारा आहे. मनुष्य आपल्या उक्तीशी वृत्तीची सांगड घालण्याचे बाबतीत जेहमीच अत्यंत बेफिकीर असतो. त्याला हया गोष्टीची जाणीव नसते असे नाही. परंतु स्वतःच्या या दोषाकडे केवळ एक नैसर्गिक मानवी स्वभावविशेष यादृष्टीने पाहून त्यांतील भडकपणा कमी करण्याकडे त्यांची

प्रवृत्ती असते. किंबहुना अशा प्रकारची विसंगती ठेवणे ही गोष्ट त्यांच्या अगदी अंगवळणी पडून गेलेली असते.'२ मनुष्याच्या या स्वभाव विशेषावर आधारलेल्या पुष्कळ नाटयछटा दिवाकरांनी लिहिल्या.

३) कारुण्यमय नाटयछटा :

दारिद्र्याने आणि कलहाने भरलेले जीवन आणि त्यामुळे मनाला आलेली मरगळ, निराशा यांच्या जाणीवेने दिवाकरांच्या भावना सहजपणे उंचबळून येतात आणि कागदावर शब्दबद्ध होतात. अशा निराशेपोटी त्यांना संपूर्ण मानवी जीवनच कारुण्याने ओथंबलेले दिसते. याचे प्रत्यंतर त्यांच्या ब-याच नाटयछटांतून येते. 'आनंद कोठे आहे येथे' ? या छटेचा कारुण्य हाच स्थायीभाव आहे. यात नुकतेच जन्माला आलेले अर्भक हसण्यासाठी आनंद मिळविण्यासाठी मृत्युलोकात आले आहे. त्याला हे भूलोक पूर्ण अंधारमय दिसते. तिथे त्याला आशेचा एकही प्रकाशकिरण दिसत नाही. अशा लवलेशहीन भूलोकात येऊन आपण चूक केली आहे. तेंव्हा आता परत आपले अंधारमय भूलोकातून स्वर्गात गेलेले बरे असे त्याला वाटते. थोडक्यात दिवाकरांनी या अर्भकाच्या साह्याने मानवी जीवन कसे दुःखमय आहे हेच सांगितले आहे. पाण्यातील बुडबुड्याप्रमाणे लहान-मोठे होऊन शेवटी काठाजवळ जाऊन फुटणारे म्हणजे लयाला जाणारे जीव पाहून कुणाचेही हृदय भरून येईल. 'अशा शुभदिनी रडून कसे चालेल ?' या छटेचा विषय आहे बाला-जठरविवाह. तरुण विधवा मुलगी घरात असताना देखिल पित्याने आपली पहिली पत्नी वारली म्हणून दुस-या लग्नासाठी बोहल्यावर उभा राहिला. खरे तर विधवा मुलगी घरात असताना, तिच्या मनःस्थितीचा विचार न करता घेतलेला हा पित्याचा निर्णय क्रूर वाटतो. असा जादान पिता हिंदू धर्मातच पाहायला मिळतो. या छटेचा प्रारंभ विधवा मुलीच्या कल्पनाराज्याने सुरु झाला आहे. ती आपल्या पतीसमवेत घालविलेल्या निकट सहवासाच्या खोट्या भासाबरोबर उत्कटतेने खेळते. हा भास भंगणारा आहे हे माहीत असूनही ती त्या मनोराज्यात स्वतःला विसरून जाते. 'एवढ्यात - काय ? बेंडबाजा वाजत आहे ! समजले ! बाबा आतां नव्या

आईला आणायला चालले आहेत ! इतकी कशी गाढ झोप मला लागली पण? - किती गोड स्वप्न ! पण ते स्वप्नच ! आई ! - आई ! तडफडू नकोस ! हृदया! तडफडू नकोस !! बाबां, हसायला लाग ! कारण - अशा शुभदिनीं रडून कसे वरें चालेल ? ....'

गडक-यांनी जेवढ्या समर्थपणे 'एकच प्याल्यात' सिंधूचे दुःख मांडले आहे तेवढ्याच समर्थपणे दिवाकरांनी या विधवा तरुणीचे कारुण्य कसवी नाटककाराच्या कौशल्याने टिपले आहे.

दिवाकरांनी मानवी जीवन त्यातील विरोध - विसंगती कारुण्य, दंभाबरोबरच मानवेतरांच्या भाव-भावनाही तितक्याच प्रकर्षाने चित्रित केल्या आहेत. 'अरेरे! ओझ्या खाली बैल मेला ! धांवा !' या छंदेत अंगात शक्ती नसताना मोहक अशा महत्त्वकांक्षेपायी 'करर ओरडून रगत ओकणा-या हाटांच्या सापळ्यावर प्रचंड ओझी लादून तोंडाबाहेर दुःखांनी चघळून-चघळून जीवाचा फेस काढीत फरकटत ओढीत नेणारे' हे बैलाचे जीणे नको अशी देवाजवळ करुणा भाकणारा बैल आणि त्याचे जीवन कुणाही व्यक्तीला कासावीस करणारे गुदमरुन टाकणारे असेच आहे. 'शेवटची किंकाळी' या छंदेत कुज्याला केंद्रबिंदू मानून मानवी दुःखच त्याद्वारे व्यक्त केले आहे. अलिकडच्या वि.वा.शिरवाडकर यांच्या 'नटसमाट' या नाटकाची आठवण करुन देणारी 'एका नटाची आत्महत्या' ही नाटयछटा होय. पाश्चात्य विचारवंत शेक्सपीअर म्हणतो त्याप्रमाणे 'जग ही एक रंगभूमी आहे आणि या अवाढव्य रंगभूमीत चुना नाहीतर काजळ फासून अष्टौप्रहार हसणा-या रडणा-या माणूस नावाच्या नटाची ही छटा आहे. रंगभूमीवर वावरत असताना त्याने विविध जीवनानुभव मूर्त स्वरूपात साकार केले. हे करीत असताना स्वत्वाचा त्याला पूर्णपणे विसर पडतो. पण जेव्हा त्या भूमिकेतून तो बाहेर येतो तेव्हा त्याला वास्तवजीवनाचे भान येते हे वास्तव जीवन त्याला पाहावेसे वाटत नाही. त्यामुळेच तो आत्महत्येला प्रवृत्त होतो. मानवी जीवनातील एका मुलभूत चिरंतन व्यथेचे दर्शन दिवाकरांनी नटाच्याद्वारे घडविले आहे. 'फान्स सैन्य ! जोजफीन' ही नेपोलियन सारख्या

जगप्रसिद्ध माणसाच्या अंतःकाळची छटा आहे. शेवटच्या श्वासापर्यंत नेपोलियनला आपल्या जन्मभूमी, कर्मभूमीवद्दल केवढा कळवळा वाटत होता हे यातून दिसते. 'अमुचा प्याला दुःखाचा | डोळे मिटूनी प्यायचा || ही केशवसुतांची उक्ती सार्थ करण्याइतके दिवाकरांचे जीवन कारुण्याने व्यापलेले होते.

४) स्वप्नमय नाटयछटा :

दिवाकरांचा स्वभाव हा हळवा, भावनाशील आणि सतत कोणत्या ना कोणत्यातरी गोष्टीचा ध्यास असणारी वृत्ती आहे. त्यांना आपल्या नाटयछटांचे विषय शोधण्यासाठी कधीच कुठे वणवण करावी लागली नाही. इतरांना क्षुल्लक वाटणारी गोष्टच दिवाकरांच्या नाटयछटांचा विषय बनली. त्यांच्या या स्वभावानुसार एफ-दोन छटेत त्यांना पडलेली स्वप्ने हा विषय आहे.

“ही वाट दूर जाते स्वप्नामधील गावा

माझ्या मनातला का तेथे असेल रावा ?”

हया ओळी आठवल्यानंतर मानवी जीवनात स्वप्नभूमी किती आवश्यक गोष्ट आहे हे जाणवते. ही एकच भूमी अशी आहे की त्यावर सर्वस्वी हक्क आपलाच असतो. आपल्याला हव्या असणा-या आणि तितक्याच प्रियही असणा-या सर्व गोष्टींची तेथे वर्दळ असते. पसंदीला उतरणार नाही अशी एकही गोष्ट तेथे नसते आणि म्हणूनच जीवनातील अनेकविध ताण-तणाव हलके व्हावेत यासाठी स्वप्नभूमी मानवी जीवनातील आवश्यक गोष्ट आहे.

स्वप्न आणि सत्य यात काही नातं असते का ? असा सहज प्रश्न माझ्या मनात आला त्याक्षणी मला आठवल्या त्या लेखिका मंदा कदम. त्यांच्या 'गंधवीणेत' त्या म्हणतात - 'एकदा मी स्वप्नात मोठा जलाशय पाहिला. संगमरवरी घाटाचा. काठावर शुभ्र फुलांनी डवरलेली झाडे. जवळच संगमरवरी मंदिरे. अप्रतिम कलाकुसरीची त्यांची नाजूक नक्षी पाहून मी विस्मितच झाले. आणि योग्यायोगाची गोष्ट अशी की अगदी तशीच मंदिरे मी राजस्थानातील

‘दिलवाडा’ येथे पाहिली. स्वप्न आणि सत्य यांच्यातील तंतोतंत साम्य पाहून स्वप्नभूमीची गूढता अधिकच वाढली.’ ३

दिवाकरांच्या दोन नाटयछटा अशा स्वप्नमय आहेत. खरेतर ती त्यांना पडलेली स्वप्नेच आहेत असे त्यांनीच त्या नाटयछटेच्या टीपेत म्हटले आहे. ‘मग तो दिवा कोणता ?’ आणि किती रमणीय देखावा हा ! - पण इकडे ?’ या दोन नाटयछटेमध्ये दिवाकरांनी आपल्याला पडलेल्या स्वप्नातला आकारहीन ओबडधोबडपणा, मूळस्थितीही उतरविली आहे. दिवाकरांना आपल्या अंतःकरणात कुठे तरी खोलवर दडून बसलेल्या इच्छित सुवर्ण युगाचे स्वप्न पडते. क्षणभर ते जगाला विसरून आपल्या स्वप्नात रंगून जातात आणि नेहमी निराशमय अवस्थेत असणा-या त्यांच्या चेह-यावर निरागस, सात्वीक आनंद दिसतो. निसर्गातील प्रत्येक घटकाचे निरीक्षण करता-करता त्यांच्या तोंडातून शब्द निघतात ‘भगवति, तुझ्या या वनसृष्टीचा प्रेमळ आत्मा, आकाशांत प्रकाशना-या या स्वर्गीय आत्म्याशी एकरूप होऊन गेल्यामुळे - अहाहा ! काय चोहोंकडे प्रेमाचा उज्ज्वल - शांत ! असा हा प्रकाश पडला आहे. पण एक क्षणच. दुस-या क्षणी त्यांचे मन खडबडून जागे होते व मानवी प्रेतांचा पर्वत समोर दिसतो. आणि त्या पर्वतावर चढण्यासाठी माणसांच्यात चढाओढ लागून त्यात कित्येकांच्या कत्तली झालेल्या आहेत. कडकडणा-या स्वप्नात तडतडणारे आत्में पाहून मनाला किळसवाणे वाटते. उसळणारा रक्ताचा महासागर, तपालेल्या गोळ्याप्रमाणे सूर्य - लांबलचक मुंडक्यांची माळ असे एक-एक दृश्य पाहून स्वप्नातल्या प्रारंभाचे लोभस आणि मनोहारी दृश्यांचे दिवाकरांना आणि वाचकांनाही विस्मरण होते.

दिवाकरांचा मानवी जीवन व्यवहाराकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन काहीसा या स्वप्नाप्रमाणे आहे.

‘मग तो दिवा कोणता ?’ या नाटयछटेत दिवाकरांनी स्वतःला पडलेले स्वप्नच शब्दबद्ध केले आहे. असे म्हटले जाते की, उत्तर न देणारी कलाकृतीच श्रेष्ठ कलाकृती असते. यादृष्टीने विचार करता दिवाकरांच्या स्वप्नमय

नाटयछटा उत्कृष्ट नाटयछटा आहेत. या छटेत खरे तर अंतः करणालाच दिव्याची उपमा दिली आहे. खेडे गावात अजूनही उखाणा घालण्याची पध्दत रुढ आहे. उखाण्याप्रमाणेच या नाटयछटेच्या नावाला सुरुवात केल्याचे वाटते. आणि मग 'काजळाचा बर्फ, किड्यांचा बुजबुजाट, यासारखे छटेतील शब्द वाचकांचा गोंधळ अधिकच वाढवतात. दिवाकरांना या नाटयछटेतून नेमके काय सांगावयाचे होते हेच कळत नाही.

साहित्य हे एकमेव ठिकाण असे आहे की प्रत्यक्ष जीवनात पूर्ण न होणा-या इच्छा येथे पूर्ण होतात.

५) चिंतनपर नाटयछटा :

दिवाकरांच्या नाटयछटा वैविधपूर्ण अशा आहेत. त्यांच्या 'दिव्याभोवती पतंग उडत आहेत !' आणि 'पाण्यातील बुडबुडे' या दोन नाटयछटेतील नाटय हे केवळ नाटय नसून ते चिंतनपर वैचारीक नाटय आहे.

'दिव्याभोवती पतंग उडत आहेत !' या छटेत प्रेमशोधन करणा-या आणि ते करता-करता त्यात प्राणार्पण करून स्वतःच्या आत्म्याला शांती मिळवून घेणा-या पतंगाकडे पाहून तरी तू आपल्या जीविताचा कंटाळा आला असे म्हणू नकोस; असे यातला 'तो' म्हणतो आहे. या छटेतील 'तो', 'ती' ही प्रतिके फार बोलकी आहेत आणि म्हणूनच एका अजोड अशा आशयाला व्यक्त करणे हा या छटेचा आत्मा ठरला आहे. यातील नाटय हे गुढतेच्या जवळ जाणारे आहे. या गुढतेला अभिव्यक्तीची जोड मिळाल्याने दिवाकरांच्या नाटयछटा टप्प्या-टप्प्याने चढत जाणा-या , समृद्ध होत गेलेल्या दिसतात. त्यामुळेच ही छटा केवळ नाटयछटा न राहाता ते एक चिंतनपर वैचारीक काव्य आहे असे वाटते. खरे तर अशा चिंतनपर लेखनाला कादंबरीतून मांडायला अवकाश असतो. काव्यातून अथवा नाटयछटेतून असे मुरब्बी शहाणपण सांगण्याला तितकासा अवधी नसतो तरीही दिवाकरांनी ते सहजतेने नाटयछटेतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचे हे कौशल्य ब-याच नाटयछटेतून पाहावयास मिळते.

‘पाण्यातील बुडबुडे’ या छटेत दिवाकरांनी माणसे आणि वुडवुडे यांची तुलना केली आहे. जीवनातील विविध अंगाचे दर्शन घडविले आहे. जीवनातील चढ-उतारांचा यशापयशाचा विचार त्यांनी अतिशय काटेकोरपणे केलेला आहे. स्वतः त्यांनी जीवनातील चढ-उतार पाहिले आणि पचवले आहेत. तसे पाहिले तर या छटेचा विषय वरवर पाहता एकदम साधा परंतु जीवनाचं तत्वज्ञान सांगून जाणारा आहे.

जीवनाची व्याख्या करताना अनेक विद्वानांनी जीवनाला पाण्याच्या बुडबुड्याची उपमा दिली आहे. दिवाकरांना ही हेच सांगावयाचे आहे की, जीवन म्हणजे पाण्याचा बुडबुडा आहे. हा बुडबुडा कॅव्हा फुटेल याचा काही नेम नाही.

हौदाच्या काठावर बसून दिवाकर जेव्हा त्या पाण्यात तयार होणारे बुडबुडे पाहतात तेव्हा त्यांना मौज वाटते. जसजसे तोटीचे पाणी त्या हौदात पडते तसतसे आधिकाधिक बुडबुडे त्यातून निघताहेत. लहान-लहान बुडबुडे एकत्र येऊन मोठा बुडबुडा तयार होतो आहे. असे तयार होणारे बुडबुडे, यातील एखादाच बुडाबुडा काढला लागतो आहे. इतर मध्येच फुटून जाताहेत. जुने फुटताहेत आणि नवे तयार होताहेत. जे फुटताहेत ते मोठेपणाच्या हव्यासापायी फुटत आहेत. अशी मोठेपणाची हाव करण्यात काही अर्थ नाही हे माहित असूनही माणसाला मोठेपणाचा हव्यास सुटत नाही.

दिवाकरांची ही छटा मानवी जीवनाचे चिंतन करणारी आहे. साध्या-साध्या गोष्टीतील बारकावे टिपत असताना देखिल त्यांना जीवनाचे विस्मरण होत नाही. किंबहुना जीवनाचाच सतत ध्यास त्यांना लागून राहिलेला दिसतो. आयुष्यात एकदाच जीवनासारखी अमूल्य ठेव मानवाला मिळते तिचा दुरुपयोग न करता; महत्त्वकांक्षेच्या पाठीमागे न लागता जीवन सत्कार्णी लावले पाहिजे. असेच या छटेद्वारे दिवाकरांना सुचवावयाचे असावे असे वाटते.

माणूस आयुष्यात कितीही मोठा झाला तरी जीवनाच्या वावटळीत सापडून त्याच्या आयुष्याचा पतंग हा फाटलाच जातो. हे दिवाकरांनी ‘फाटलेला

पतंग' या छटेत सहजरीत्या सांगितले आहे. अज्ञानामुळे आणि महत्त्वकांक्षेच्या आहारी गेल्यावर माणूस कसा गुराढोराप्रमाणे नुसता रावतच राहातो हे बैलाच्या मनोगतातून स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे त्याला तत्त्वचिंतनाची बैठक लाभली आहे. अशा प्रकारे दिवाकरांच्या नाटयछटांतील आशयाचा आस्वाद घेताना आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला समृद्धी प्राप्त होते असे जाणवते.

६) मनोविश्लेषणपर नाटयछटा :

दिवाकरांनी मनोविश्लेषणप्रधान अशा काही छटा लिहिल्या आहेत. यादृष्टीने विचार करता पुढील काही नाटयछटांतून याचे दर्शन आपल्याला ठळकपणे होते.

'अरेरे! ओझ्याखाली बैल मेला ! धावा !!' या छटेत बैल आणि त्याचे तितकेच सरस मनोगत आले आहे. आयुष्यभर कष्ट केल्यानंतर अखेर त्या बैलाची अवस्थ अगदी दैनिय झाली. या बैलाने आपल्या जीवनातील प्रत्येक दिवस ओझी वाहण्यात घालविला आहे. ही ओझी वाहण्याचे काम करीत असतानाच एकीकडे मनात केवढ्या महत्त्वकांक्षा वाळगून गेल्या. ह्या महत्त्वकांक्षा पूर्ण व्हाव्यात म्हणून तळमळ वाटत होती. आणि त्याचबरोबर त्याची तडफडही होत होती. कारण या महत्त्वकांक्षा कितीही मोहक असल्या तरीदेखिल त्या पूर्ण करण्यासाठी तेवढी शरीरात शक्तीही असणे आवश्यक असते. आणि तेवढी शक्ती त्याच्याजवळ नव्हती. त्यामुळे आयुष्यभर ओझी वाहाण्यातच सर्व शक्ती खर्च झाली आणि त्याच्या सर्व महत्त्वकांक्षा मनातच राहिल्या. याचे त्याला फार दुःख झाले. या दुःखातून सुटका होणे म्हणजेच मरण येणे अधिक श्रेयस्कर असे त्यास वाटू लागले. आयुष्यभर जगण्याने छळले आता मरणाने तरी आपली यातून सुटका करावी असे त्यास मनोमन वाटते. जगणं आणि मरणं यातील द्वंद्वच दिवाकरांनी येथे स्पष्ट केले आहे. बैलाच्या मनात उठणा-या वादळाचे चित्रण त्यांनी हुबेहुब केले आहे. इसापने ज्याप्रमाणे आपल्या इसापनितीत पशु - पक्ष्यांना बोलके करून मानवाला पिढ्यान्पिढ्या उपयोगी पडतील अशी नैतिक मुल्ये सांगितली त्याप्रमाणे दिवाकरांनीही पशु-पक्ष्यांच्या,

अचेतन गोंष्टीच्या साहयाने मानवी दुःखाला वाचा फोडली आहे. वैलाचे मनोगत हे याचेच घेतक आहे.

दिवाकरांच्या बैलाचे मनोगत वाचत असताना माधव ज्युलियनांच्या पुढील काव्यपंक्ती सहज आठवल्या -

‘जुंपलेली बैलगाडी ओढती ओढाळ ही
जू चुकेना माखते ही मान रखते प्रत्यही
टपटपा पण थेंब गळले विश्वाकाके-यावरी
थेंब त्याचे वाळलेले धीर देती अंतरी’

सतत मानेवरती कष्टाचे जू घेवून वाटचाल करणा-या माणसाबद्दल वाटणारी सहानुभूतीच यातून कवी ज्युलियनांनी व्यक्त केलेली आहे.

मर्देकरांच्या कविता ही अशाच मनोविश्लेषणात्मक अशा आहेत. उदा. ‘पिपांत मेला ओल्या उंदीर’ ही कविता याचे ठळक उदाहरण म्हणता येईल.

एखाद्या व्यक्तीला जर अचानकपणे मरणाला सामोरे जावे लागले तर अशा व्यक्तीबद्दल इतरांना सहानुभूती वाटू लागते. कुणाही व्यक्तीला असे अकाली मरणाला सामोरे जावयास नक्कीच आवडत नाही. मग कुंभारदादा तरी याला अपवाद कसे ठरतील! या कुंभारदादांनाही अकाली येणारे मरण टळल्याचे क्षणमात्र सुख झाले होते. परंतु पुढे जीवनात येणा-या विविध कटु अनुभवांनी ते इतके व्यथित झाले की, त्यांना आलेले मरण टळल्याचा मनस्वी राग आला. रोज रात्री अंधरुणावर पडले की, जगण्याच्या पश्चातापाने ‘नको! नको! म्हणून उशी भेसूर गळा काढून रडायला लागते! कुंभारदादांच्या या मनोविश्लेषणातून त्यांना सोसाव्या लागणा-या मरणप्राय यातनांचे आपल्याला दर्शन होते. अलिकडच्या मराठीतील मनोविश्लेषण प्रधान नवकथेची लक्षणे दिवाकरांच्या नाटयछटेत पाहावयास मिळतात.

७) मानवी वृत्ती - प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन :

दिवाकरांच्या एकूण नाटयछटांपैकी बहुतांशी छटांमधून माणसाच्या ठायी असणा-या वेगवेगळ्या वृत्ती - प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन होताना दिसते. खरे तर

साहित्य हेच मुळात मानवी जीवनाचा पडसाद असते. साहित्याचा संबंध हा मानवी विचार, विकार, भावना, विविध प्रकारचे नातेसंबंध इत्यादीविषयी असतो. लेखक आणि वाचक या दोघांमध्ये साहित्यकृतीच्या माध्यमातून एक प्रकारचा संवाद साधला जात असतो. दिवाकरांच्या नाटयछटेत हे सर्व गुण पदोपदी आपल्याला दिसतात.

नवरा आणि मुले यांना शिवीगाळी करणारी; त्यांना टाकून बोलणारी कोकिनाबाई गोडबोले असो किंवा आपला माल खपावा म्हणून गि-हाईकांची अर्जवे करणारा हलवाई असो यातून दिवाकरांनी मानवीजीवन व्यवहाराचे विविध पैलू दाखवून दिले आहेत. आयुष्यभर काबाडकट करुनही अकाली मरणाला सामोरे जावयास घाबरणारा सामान्य माणूस आणि मरण टळल्याचा होणारा पश्चाताप अशा द्विधा मनःस्थितीत नेहमीच सामान्य माणूस अडकलेला असतो. याचे मार्मीक विवरण दिवाकरांनी कुंभारदादांच्या, आणि बैलाच्या प्रतिमातून सहजपणे केलेले दिसते. या छटा वाचत असताना आपण, आपले न राहाता त्या-त्या पात्रांशी एकरूप होतो.

दिवाकरांचे निरिक्षण किती सूक्ष्म आहे हे आपल्याला त्यांनी लिहिलेल्या अनेक छटांमधून पहावयास मिळते. माणसाच्या ठिकाणी असणारी व्यसनीवृत्ती; व त्याचे कुटुंबाला पर्यायाने समाजाला बोचणारे घातक परिणाम 'पोरटे मुळावर आले' या छटेत पहावयास मिळतात. 'पंत मेले - राव चढले' ही छटा म्हणजे मानवी स्वार्थी, लोभी वृत्तीचा एक उत्कृष्ट नमुना होय. मानवीजीवन व्यवहारात पैशाला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. या छटेतील रावांना प्रमोशनच कारण विचारता ते म्हणतात - 'नुकतेच आमचे दिवाकरपंत मेले आणि त्यांची जागा मला मिळाली बरे! - असो ईश्वराची कृपा होती म्हणून ते तरी दिवस दिसले!' दिवाकर पंत मरु देत अन् मला त्यांची जागा मिळू दे. असा जणू रावांनी देवाला नवस केला होता. समाजात असणारी आर्थिक आणि मानसिक दरी तर या छटेतून दिसतेच. परंतु मानवी वृत्तीतील मतलबीपणाही त्यातून दिसतो. 'कशाला उगीच दुखवा !' या छटेत दिवाकरांनी स्पर्धेच्या

युगाची रिशती नेमकेपणाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यातील हेडवलाकच्याकरवी मानवी मनावर असणारे दांभिकतेचे पटल किती जाडजूड आणि चिवट स्वरूपात असते ते ही दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘असे केल्याशिवाय जगात भागत नाही!’ ही छटा वरील छटेच्या काहीशी जवळ जाणारी अशी आहे. या छटेत बुध्दीजीवी वर्गात आढळणा-या खुशामतीवर दिवाकरांनी प्रकाश टाकला आहे. यातील कवीला जाणीव आहे की जगात दुस-याची स्तुती केल्याशिवाय हे जग कधीच कुणाला आपलेसे करित नाही. एखाद्या व्यक्तीबद्दलची आपली खरी मते सांगून वैरी निर्माण करण्यापेक्षा आपली खरी मते आपल्याजवळ गुंडाळून ठेवून एखाद्याची स्तुती करणे कॅव्हाही चांगले. मग त्यांचे चरित्र कसेही असो. पहिल्या पत्नीचा छळ केल्यामुळे ती माहेरी निघून गेल्यानंतर चरित्रकाराने तिच्या नाकावर दुसरे लग्न जरी केले असले तरी चरित्रात मात्र तिला मूल होत नाही म्हणून तिनेच मला दुसरे लग्न करण्यास भाग पाडले. असेच लिहावे लागते. कारण शेवटी ते चरित्र आहे. या छटेत दिवाकरांनी भोंदूगिरीवर कडाडून हल्ला चढविला आहे. मानवी वृत्ती क्षणा-क्षणाला बदलत असते. तो कधी आपल्या आवाक्याबाहेरची स्वप्ने पाहतो तर कधी कल्पनेच्या जोरावर स्वर्गात विहार करतो. अशाच एका स्वर्गातील अमृत पिऊन तिथल्या शांतीने आणि आनंदाने विटलेल्या माणसाचे चित्र दिवाकरांनी ‘स्वर्गातील आत्मं’ या छटेत रेखाटले आहे. या छटेतील मार्मीक शब्दप्रयोग अभ्यासण्याजोगे असे आहेत.

माणूस हा देवाच्या हातातील बाहुलं आहे. असे म्हटले जाते. खरे तर देव नशित हया निव्वळ कल्पना आहेत. परंतु मानवी स्वभावच असा आहे की, एखाद्या बाबतीत यशाची शिखरे गाठल्यानंतर; ती मी माझ्या कष्टाने पादाक्रांत केलीत म्हणून सर्व जगाला ओरडून सांगत असतो. पण याच व्यक्तीला जेव्हा एखाद्या गोष्टीत अपयश येते तेव्हा मात्र या अपयशाचे खापर देव अथवा नशिबाच्या माथ्यावर फोडत असतो. अपयश येण्याला आपले स्वप्रयत्न कमी पडलेत असे तो कधीच कबूल करित नाही. ‘यांतहि नाही

निदान - ?' या शेवटच्या छटेत दिवाकरांनी नेमवया याच प्रवृत्तीवर वोट ठेवले आहे.

माणसाला कोरं तत्वज्ञान कंटाळवाणे वाटत असते हे दिवाकरांनी जाणले होते आणि त्यामुळेच त्यांनी आपल्याला जे सांगावयाचे आहे ते थोडक्या जागेत, मोजक्या शब्दांत, काळ आणि वेळ यांची बंधने सांभाळून प्रसंगी विनोदाची झालर लावून नाटयछटेतून सांगण्याचा प्रयत्न केला आणि ती मधून विविध मानवीवृत्तीची उकल केली.

८) नाटयछटाकारांच्या वैयक्तिक जीवनावरील नाटयछटा :

दुस-या महायुद्धाच्या धामधुमीचा कालखंड म्हणजे दिवाकरांचा कालखंड होय. साहजिकच या काळात विकासाला गती नव्हती, प्रयत्नांना किंमत नव्हती आणि सामान्यांचा विचार करावा ही भावनाच खुंटली होती. मास्तर, कारकुनांची स्थिती तर अगदीच बिकट होती. अशाच सामान्य कुटुंबातील दिवाकर होते.

त्यांच्या नाटयछटेचा अभ्यास करित असताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे दिवाकर स्वतःकडे नाटयछटेचा विषय म्हणून विशेष पाहता नाहीत. त्यांच्या ५१ नाटयछटांपैकी एक-दोनच छटा स्वतःच्या आयुष्यातील एखाद दुस-या प्रसंगावर आहेत. 'सगळे जग मला दुष्ट नाही का म्हणणार ?' ही नाटयछटा स्वतःच्या डोक्याच्या अधूपणापोटी त्यांना सुचली आहे. पोलीस खात्यात ऑफीसमध्ये नोकरी मिळाली असतानाही डोक्याच्या अधूपणापोटी पिवळ्या कागदावरचे शब्द नीट वाचता येत नसल्याने अंधत्व स्वीकारून त्या नोकरीचा राजीनामा घावा लागला. दिवाकरांना अकाली आलेले अंधत्व ही शारिरीक दुर्बलता काळाच्या आणि परिस्थितीच्या दृष्टीने भरून न निघणारी असल्यामुळे त्यांना असह्य यातना झाल्या. ते पूर्णपणे अस्वस्थ झाले. त्यामुळेच या छटेच्या शेवटी त्यांच्या मनात टोकाचे विचार, मरणाचे विचार आने आहेत, परंतु स्वतःच्या अंतर्विश्वातून बाहेर आल्यानंतर त्यांना वास्तवतेची म्हणजेच कुटुंबाची आणि त्याहीपेक्षा आपण असे वागलो तर समाज काय

म्हणेल? या विचाराने ते अस्वस्थ झाले आणि मनात आलेल्या विचारांना थोपवले. 'देवा ! मीच मंगळ जर जन्माला आलो नसतो-!' ही छटा दारिद्र्याने गांजलेल्या स्वतःच्याच संसारावर दिवाकरांनी लिहिली आहे. पदोपदी वसणारे दारिद्र्याचे चटकें त्या चटक्याने स्वतः बरोबर कुटुंबाला विशेषतः बायकोला कसे हैराण केले होते याचे मार्मीक चित्रण या छटेत आले आहे. कुटुंबवत्सल दिवाकरांनाही स्वतःच्या घरातील असाहयता भेडसावून जाते.

दिवाकरांना आपल्या नोकरीतील पहिली कित्येक वर्षे दरमहा 15 रु पगारावर काढावे लागले होते. आणि त्यामुळे मनात असूनही त्यांना आपल्या मुला बाळांची अथवा बायकोची कोणत्याही प्रकारची हौस पुरी करता आली नव्हती. साहजिकच ही खंत त्यांच्या मनात सारखी वोचत होती. सामान्य जीवन जगणा-या व्यक्तीला देखिल मनात कुठे तरी वाटत असते की, आपणही आपल्या कुटुंबाला हौसेखातर त्यांच्या मनासारखे वागवावे. परंतु हे शक्य करावयाचे म्हणजे त्याला आर्थिक प्राप्तीही तशाच प्रकारची असावी लागते. रोजचे जीवनव्यवहार आपल्या पगारावर पार पाडता-पाडता ज्याच्या नाकी दम येतो तो काय आणि कसजी हौस पुरविणार ? दिवाकरांना तर दरमहाच्या पगारावर असले चोचले (सामान्य लोकांच्या दृष्टीने ते चोचलेच ती हौस नव्हेच!) पुरविणे शक्यच नव्हते. त्यामुळेच ते वैतागले होते या वैतागापोटी त्यांच्या मनात साचलेली तडफड, उद्वेग हे सारे त्यांनी या छटेत एका दरिद्री, दुर्दैवी माणसाच्या आत्मगताच्या निमित्ताने बाहेर टाकले आहे.

ज्योतिषशास्त्रात 'मंगळ' हा ग्रह अनिष्ट मानला जातो. लग्न ठरविताना तर या मंगळाचा फार काटेकोरपणे विचार केला जातो. अशा या अनिष्ट मानल्या गेलेल्या मंगळाची उपमा या छटेत दिवाकरांनी स्वतःला लावून घेतली आहे. स्वतः आपण दरिद्री आहोत हे माहित असताना आपण विनाकरण त्या गरीब बिचारीशी, बायकोशी विवाह करून तिला दुःखसागरात लोटण्याचा आपल्याला काय अधिकार होता. आपली परिस्थिती काय आहे हे माहित असतानाही आपण डोळ्यावर कातडे ओढून तिच्याशी विवाह केला. ही चूकच

झाली. या आणि अशा कितीतरी विचाराने दिवाकर अस्वस्थ झाले होते. माणूस स्वतःसाठी म्हणून तसा स्वार्थीच असतो याला दिवाकर तरी कसे अपवाद ठरतील. जगात येताना माणूस एकटाच येत असतो. पण जाताना तो आपल्या मुठीत येतील तेवढ्या सर्वांना बरोबर घेऊन जाण्यास तयार असतो. हा मनातील विचार या छटेन शेवटी व्यक्त करून दिवाकर म्हणतात - त्यापेक्षा 'मीच मंगळ जर जन्माला आलो नसतो !!' तर एवढ्या प्रमादांना सामोरेच जावे लागले नसते. व्यक्तिगत जीवनातील 'स्वप्न' हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. अशाच एका रात्री शांत झोपेत पडलेले स्वप्न म्हणजे त्यांची 'किती रमणीय देखावा हा!' ही छटा होय. निसर्गातील विविध घटकांचे स्वप्नातील दर्शन किती लोभस आणि मनोहारी होते त्याचे वर्णनात्मक लेखन म्हणजे ही छटा होय. वागेतील गुलाबाची एकमेकांत गळे घालून डोलणारी फुले पाहून दिवाकरांना वाटते ती जणू प्रियकराच्या गालावर गाल घासून, त्यातील कलिका उमळू पाहाते आहे. अशा सुखकारी प्रारंभाने मन प्रसन्न होते पण शेवटी मात्र कुणी यमदूत जीव घेण्यासाठी की, काय नरडयावर पाय देऊन उभा आहे. त्याच्या गळ्यात लांबलचक अशी मुंडक्यांची माळ आहे. दिवाकरांना असे हे विचित्र पडलेले स्वप्न आहे. खरे तर दिवाकरांच्या मनात मरणाचे विचार सारखे येत असत. त्याला कारण म्हणजे दारिद्र्य आणि जीवनात आलेले मानहानीचे प्रसंग हे होय. अशा प्रकारे व्यक्तिगत आयुष्य जगत असताना व्यक्तीमनाने कितीही समृद्ध, प्रगल्भ, असली तरी सभोवतालच्या जगविश्वात, कुटुंबविश्वात आणि एकंदर ऐहिक जीवनाच्या वावटळीत त्याच्या आयुष्याचा पतंग हा फाटलाच जातो. आणि हा फाटलेला पतंग सहजपणाने सांगतो 'अरे माणसा गर्व करू नकोस, भरा-या मारू नकोस! नहीतर असा फाटून - जन्मभर - रडत बसशील ! .....

वरील छटांतून दिवाकरांच्या जीवनाचे विदारक चित्र आपल्या समोर येते. या प्रतिभावंत कलावंताची आयुष्यभर जी गळचेपी झाली त्यावद्दल करुणेचा स्पर्श मनाला होऊन जातो आणि अशा या प्रतिभावंत लेखकावद्दल

करुणा नव्हे तर आदर आपल्याला वाटला पाहिजे याची तीव्र जाणीव चटकन होते.

१) व्यक्तीचित्रणात्मक नाटयछटा :

दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटा लिहित असताना त्यातून सहजपणे कितीतरी विविध प्रकारच्या व्यक्तीरेखा चितारल्या आहेत. ह्या व्यक्तीरेखा आपल्या कल्पनेच्या आणि प्रतिभेच्या जोरावर अधिकाधिक जिवंत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. स्थूलमानाने विचार करता अशा काही व्यक्तीरेखा पुढील प्रमाणे आहेत.

१) 'एका हलवायाचे दुकान' गधील हलवाई :

दिवाकरांचा हा हलवाई साखरेच्या वेगवेगळ्या वस्तु करण्यात मोठा तरबेज आहे. त्याने साखरेची पाखरे, माणसे तयार करून आपल्या दुकानात विक्रीसाठी ठेवली आहेत. ही साखरेची पाखरे खपविण्यासाठी गि-हाईकांनी ती घेण्यासाठी, गि-हाईकांबरोबर अगदी गोड बोलतो शिवाय त्यांना आपल्या वस्तु कशा दर्जेदार आहेत हे प-पटवून सांगतो. अशाच गि-हाईक म्हणून दुकानात आलेल्या रावसाहेबांनी ही पाखरे घ्यावीत याशिवाय त्या पाखरांना दिलेला रंग विषारी नाही याची खात्री पटण्यासाठी कावळ्याच्या पंखाचा एक तुकडा खाऊन पाहाण्यासही तो रावसाहेबांना सांगतो आहे. ही पाखरे तयार करित असताना त्यात कसल्याही प्रकारची भेसळ केलेली नाही, ही निव्वळ साखरेची पाखरे आहेत. ती जिवंत होऊन नाचायला जरी लागली तरीदेखील त्यातील साखरेचा एक कणसुद्धा कमी होणार नाही हे ही तो सांगण्यास विसरत नाही. अशा प्रकारे आपला माल खपवित असताना त्या मालाचा दर्जेदारपणा पटवून देत असताना शेजारीच त्याची लहान मुले दंगा करतात. तो इतका की गि-हाईक काय म्हणते आहे हे त्याला कळेना आणि तो काय म्हणतो आहे हे गि-हाईकाला कळेना साहजिकच तो मुलांच्यावर भडकला आहे. तो मुलांना म्हणतो, 'अरे पोस्ट्यांनो तुम्ही गप बसता की नाही? का या चुलीत घालून तुम्हां सगळ्यांना भाजून काढू ? तुमची आई कोठे जळाली वाटते. असा हा

रावसाहेबांना माझे कामच असे गोड आहे म्हणणारा हलवाई घरात मात्र विस्तव आहे.

२) 'गोव-या विकणारा दुकानदार' :

'अहो आज गि-हाईकच आले नाही !' या छटेत दिवाकरांनी गोव-या विकणा-या दुकानदाराची व्यक्तीरेखा चितारली आहे. गावात प्लेगची साथ आल्यामुळे अनेकजण मृत्यूमुखी पडत आहेत. पण विचा-या या गोव-या विकणा-या दुकानदाराला पोटांमुळे त्याचे विशेष दुःख न होता उलट आज आपल्या दुकानात गि-हाईक न आल्यामुळे 'दारुलांबी खिशांत पैसे नाहीत !' असे म्हणतो. एकीकडे घरात तेल, मीठ नसल्यामुळे वायको गागते आहे, भांडते आहे तर दुसरीकडे याच दुकानदाराच्या गोव-या वाहण्यावर पोट भरणारी कोंडाबाई आज काम नसल्यामुळे पैसे नाहीत म्हणून दुकानदाराजवळ कुरकुरते आहे. यातच भर म्हणून दौलतशेट दिल्या पैशांच्या वसुलीसाठी दुकानदारापाठीमागे तकादा लावतो आहे परंतु या सर्व प्रसंगाना दुकानदार मोठ्या धैर्यान तोंड देतो आणि देणेक-यांना उद्या संध्याकाळच्या आत सगळे पैसे चुकते करतो असे आत्मविश्वासाने सांगतो. असा हा दुकानदार मोठ्या मनाचा आहे.

३) अहो कुंभारदादा! असे का बरें रडतां ? गधील कुंभारदादा :

हे कुंभारदादा जगण्याला कंटाळलेले आहेत. ते आपले जीवनचरित्रच रावसाहेबांनर सांगत आहेत. कुंभारदादा रडत बसलेले दिसताच, तुम्ही का रडता? असे रावसाहेबांनी विचारताच कुंभारदादा सांगू लागतात. वयाच्या ११ व्या वर्षापूर्वीची गोष्ट. तेव्हा कुंभारदादा झोपलेले असता अचानक त्यांच्या पाठीत दोन गोक्या शिरतात. त्यांच्या आई-वडिलांना हे दृश्य दिसताच ते रडू लागतात. एवढ्यात कुंभारदादा डोळे उघडे करून बघतात तर एक पुरुष हातात बंदूक घेऊन त्यांना मारण्यासाठी उभा असलेला दिसतो. भ्यालेल्या अवस्थेत त्या पुरुषाकडे ते पाहतात असतानाच तो पुरुष त्यांच्याकडे पाहून काय म्हणून विचारतो. त्यावर कुंभारदादा नको एवढाच शब्द उच्चारतात ना उच्चारतात

तोच तो पुरुष म्हणतो नको तर राहिले. असाच रडत वैस; पुन्हा मात्र मी लवकर येणार नाही. तेंव्हापासून या गोष्टीला आज पन्नास वर्षे झाली. कुंभारदादांची आई-वडिल दोघेही हे जग सोडून गेली. मात्र कुंभारदादा जीवनातल्या एक-एक कटुतम अनुभवांना तोंड देत तडफडत आहेत. कधीतरी सुखाची एखादी लंकेर वळवाट्या पाऊसासारखी येते एवढेच काय ते सुदैव. एवढे बोलणे होते ना होते तोच सामुदायिक ठिकाणी असणा-या घडयाळाचे ठोके पडतात. ते ऐकून कुंभारदादा रावसाहेबांना पुढे सांगतात. हा घडयाळाचा, शहराच्या मध्यावर असणारा उंच मनोरा माझ्या भट्टीतून भाजून निघालेल्या विटापासून तयार केलेला आहे. इतकेच नव्हे तर शहरातील मोठमोठ्या इमारतींना मीच विटा पुरवल्या आहेत. या सर्व इमारती, मनोरा वादळांना, वावटळींना, वीजांना न भिता, न डगमगता आपली छाती काढून अभिमानाने त्यांच्याकडे टक लावून पाहात उभे आहेत. हे सर्व ऐहिक जीवनातले मनोरे पाहून कुंभारदादांना वाटते की, नरकामध्येही आपल्या पापाचा असाच मनोरा उभारलेला असेल. परंतु आपली ही व्यसनी मुले व त्यांना लाडावणारी माझी बायको माझ्या हृदयात असाच उभा केलेला आशेचा मनोरा रोज संध्याकाळी भांडणे करून ढासळून टाकतात. त्यामुळेच कुंभारदादांनी रोज रात्री झोपेकरतां डोके टेकायचा अवकाश की 'नको! नको!' म्हणून त्यांची उशी भेसूर गळा काढून रडायला लागते.

४) गुंबईत मजा गंगतीची | जीवाचि हौस करण्याची | यातील छोटा सावकार :

विलासी वृत्तीचा हा सावकार बेळगावच्या चंद्रा नायकीनीला बरोबर घेऊन गुंबईत दिपोत्सव साजरा करण्यासाठी मनोमन तळपतो आहे. पण घरात त्याची बायको बाळंत रोगाने आंशरुणाला खिळून आहे. खरे तर तो

तिच्या दुखण्याला वेतागलेला आहे. तिने या आजारातून एक तर खडखडीत चांगले तरी व्हावे, किंवा कायमचे मरून तरी जावे. असे त्याला वाटते. गावात प्लेगने एवढा धुमाकूळ घातला आहे, रोज कितीतरी माणसे मरत आहेत. आणि आपली बायको मात्र तशीच अंथरुणात पडून असल्याचे पाहून त्याला राग येतो. हिच्या दुखण्यामुळे त्याला बाहेर पडता येत नाही. आणि म्हणूनच त्याला गणू शिंप्याचा हेवा वाटाते. हा शिंपी आपल्याकडची मोठी दोन भांडी गहाण ठेवून, तसेच घरात एक दिवसाची ओली बाळंतीण ठेवून, गावात प्लेगचा कहर असताना देखिल गहाण ठेवलेल्या भांड्याचे पंधरा रुपये घेऊन मुंबईला गेला. आणि आपण मात्र इथेच रडत बसलेलो आहे याची मनोमन त्याला खंत वाटते.

५) कोकिलाबाई गोडबोले :

कोकिलाबाई गोडबोले ही एक सामान्य कुटुंबातील लेकरवाळी बाई आहे. या कोकिलाबाईंना संसार चालवताना अगदी नाकी दम येतो. पती असून-नसून सारखेच आहेत. कारण स्वतःचा वेळ जावा, संसारातून सुटका मिळावी म्हणून बाहेर सामुदायिक मंडळात जावून बसतो आणि मग घरातील सर्व कटकटींना कोकिलाबाईंना सामोरे जावे लागते. गण्या आणि वेणू ही तिची मुले लहान असल्याने त्यांचे एकाचे रडणे थांबते न थांबते तोच दुस-याचे रडणे सुरु होते. यातच भर वेणूने मागीतलेले तूप ती परिस्थितीमुळे देवू शकत नाही. उलट तिच्या बापाचा उध्दार करून पाठीत रपके घालून रिकामी होते. या सगळ्या जंजाळात बाहेरून मुरलीबाईंनी मारलेल्या हाका तिला ऐकू येतात परंतु, मुलांचा गोंधळ चाललेला असल्याने ती तिथेच उभी राहते. तेवढ्यात गण्याने जेवताना मारलेल्या मिटक्या पाहून तिला राग येतो आणि ती म्हणते - थांब, तुला आता झारा तपावून चांगला तोंडाला डाग देते. आपण एवढे मरमरेपर्यंत काम करून या पोरांना पोटभर खायला घालतो तरी देखील ती मरू घातल्यासारखी दिसतात. या गोष्टीचा तिला राग येतो. एवढ्यात बाहेरून घरात पतीदेवांचे आगमन होते आणि कोकिलाबाईंचा तोंडाचा पट्टा पुन्हा सुरु होतो. ती म्हणते उघा तुम्ही मंडळात जर गेलात तर ही सगळी कार्टी आपून

तुमच्यापुढे उभी करते आणि मग पाहाते तमाशा. इतवयात मुरलीबाई पुन्हा हाक मारतात; म्हणून पतीदेवांना म्हणते असे घुम्यासारखे वसू नका ! या कारटयांना सांभाळा!! नाही तर ती घराला आग लावतील. एवढे वोलून ती मुरलीबाईच्या बरोबर कामाला बाहेर निघून जाते.

दुस-या महायुद्धाचा कालावधी असल्यामुळे देशात महागाई आली होती. यात सामान्य माणसे प्रामुख्याने भरडली गेली. अशाच सामान्य कुटुंबातील कोकिलाबाई गोडबोले असल्याने तिला महायुद्धकालीन परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. या परिस्थितीमुळेच ती तशी कर्कश बनते.

६) चिंगी महिन्याची झाली नाही तोंच ? यातील चिंगीची आई :

चिंगी महिन्याची झाली नाही तोंच ? या छटेतील चिंगीची आई ही भाबडी आहे. तिने आपल्या मुलीच्या(चिंगीच्या) भावजीवनाचे चित्र चिंगी महिन्याची झाली नाही तोंच रेखाटले आहे. कोणत्याही मातेला आपले मूल कसेही असले तरी सुंदरच दिसते. त्याला चिंगीची आईदेखिल अपवाद नाही. तिला आपली चिंगी काळी असून देखिल गोरीच आहे असे वाटते. शिवाय ती एवढी लहान आहे की, तिला अजून नीट काहीच समजत नाही. तोच तिला सरी बिंदल्या झालेच तर वाळे साखळ्या असे सगळे दागिणे करायचे मनोरथही सांगते. अंगडे, टोपडे घालणारी ही चिंगी तिला तिची आई परकर पोलके घालून शाळेत पाठवायला निघाली आहे. शाळेत गेल्यानंतर ती मोठी-मोठी पुस्तके वाचील आणि खूप शाळा शिकेल एवढे सगळे सोपस्कार झाल्यानंतर चिंगीची आई म्हणते एक छानसा नवरा बघून चिंगीचे लग्न मोठ्या थाटात अगदी बंडबाजा लावून मोठ्या दिमाखात करायचे. लग्नात हुंडा ही दयायचा आणि तोही थोडा-थोडका नव्हे तर एक हजार रुपये इतका हुंडा देवून चिंगीचं लग्न करायचं. वरातही काढायची. मग ती आपल्या मुलीला एक मोलाचा पण सांसारिक सल्ला देते. ती म्हणते लग्न होऊन सासरी गेल्यावर सासरच्या माणसांच्याबरोबर भांडणे न करता त्यांची मर्जी तू संपादन कर. अगदी कशी सगळी मुठीत ठेव. संसार करून तू सर्वांना चकित करून टाक. सासरी गेलेल्या

मुलीला पहिल्या संक्रांतीचा पहिल्या दिवाळसणाचा जसा माहेरी येण्याचा हक्क असतो तसाच पहिल्या बाळंतपणाचा भारही आईवरच असतो. तेंव्हा ते ही मी करेन. मग हवी तर तुमची तुम्ही करा. पुढे चिंगीची आई चिंगीला म्हणते की, तुला मुली होण्याऐवजी सगळे मुलगेच होवोत. त्यामुलांना कपडालत्ता, गाडी-घोडे या कशालाच कमी म्हणून पडाराचे नाही.

चिंगीची आई चिंगीच्या वारशापासून ते चिंगीची मुले मोठी आणि सुखी होण्यापर्यंतची सर्व स्वप्ने चिंगी अजून पुरती महिन्याची झाली नाही तोच पाहते आहे आणि आपल्या मुलीला (चिंगीला) ही ऐकवते आहे. परंतु चिंगीची मनःस्थिती हे ऐकण्याची अजिबात नाही. ती आपली रडतेच आहे म्हणून तिला तिची आई म्हणते - 'अगवाई ! हे ग काय कसे सोब्यासारखे वोलत आहे आणि तू आपली.....' हा सगळा स्त्रीचा वेडेपणा असला तरी मनोरम वेडेपणा आहे.

७) शिवा कोणा देऊ नये' ! गधील शिक्षक :

लहान मुलांना शिकवणं तस फार अवघड आणि जोखमीचेही असते. एकाचा गोंधळ संपेपर्यंत दुस-याचा सुरु होत असतो. अशातच जर त्या शिक्षकाला घरी मानसिक स्वास्थ्य नसेल तर मात्र हा गोंधळ; गोंधळ न राहाता तो रुद्रावतार धारण करतो. शिवाय शिक्षक हा देखिल एक माणूसच. यातील हा शिक्षक हयापेक्षा वेगळा नाही त्याने आपल्याजवळ असणारे शेवटचे अस्त्र मुलांचा गोंधळ थांबविण्यासाठी उपसले आहे. आणि त्याला भानही राहिले नाही की आपण शिकवतो आहोत तोच विषय आपण आपल्या कृतीत उतरविला आहे. मुलांना शिवा कोणाला देऊ नये असे शिकवीत असतानाच स्वतः मात्र त्या मुलांना इरसाल शिव्या देतो आहे. मुलेही तितकीच खडूस आहेत, एकमेकांच्या खोड्या काढून वर्ग अगदी डोक्यावर घेतला आहे. शिक्षक काय शिकवित आहेत याकडे त्यांचे अजिबात लक्ष नाही. त्यामुळे शिक्षकांचा पारा अधिकच चढला आहे. शिवाय ही मुलेही शिव्या देण्यात अगदी पटाईत आहेत. ती एकमेकांच्या जातीकुळांचा शिव्यातून उद्धार करत आहेत. आणि म्हणूनच शिक्षक म्हणतात -

‘शिंची गुडघ्याएवढी झाली नाहीत तो लागली आपली मोठ्या माणसासारखी शिब्या घायला! ....’

८) बोलावणं आल्याशिवाय नाही ! यातील नट :

बोलावणं आल्याशिवाय नाही! या छटेतील हा नट, नाटकातल्या आपल्या अभिनयाला पदके बक्षिसे मिळवित एकेका इयत्तेत त्याने तीन-तीन वर्षे काढली आहेत आणि आता शिक्षक स्वतः बोलवायला येत नाहीत तो पर्यंत आपण नाटकात भाग घेण्यासाठी जायचं नाही म्हणून तो आखडून बसला आहे.

बोलवण्यास आलेल्या इतर विद्यार्थ्यांनी त्याला नोटीस पाठविल्याचे सांगूनही तो म्हणतो काढल्या असतील चार नाही छप्पन नोटीसा मला काय त्याचे करायचेय? आत्तापर्यंत कित्येकदा नाटकांत यशस्वी कामे केली. इतकेच नव्हे तर ‘सीझरची’ मी वटवलेली भूमिका पाहून एका युरोपियाने चवक तोंडात बोट घातले होते. एवढी शाळेला बक्षिसे मिळवून दिली का तर आपल्या शाळेचा आपल्याला अभिमान वाटतो परंतु शाळेला कुठं आहे तसा आमच्यावद्दल अभिमान आणि म्हणूनच यावेळी नुसत्या नोटीसीने मी मुळीच तसा येणार नाही. गरज असेल तर शिक्षक स्वतः येतील बोलवायला. आणि जर बोलवायलाच येणार नसतील तर पहा मग कसा गॅदरिंगचा बट्टयावोक होतो ते!

असा हा ऐटखोर नट शेवटी म्हणतो - ‘मास्तरांचाच जर इतका तोरा आहे, तर साफ यायचा नाही मी बोलावणं आल्याशिवाय ....’

दिवाकरांच्या नाटयछटेत अशा पध्दतीने कुंभारदादांच्या पासून ते नटापर्यंत अनेक व्यक्तीरेखा जिवंतपणे उतरल्या आहेत. नाटयछटेत आपल्याला समाजात वावरणारी सुष्ट, दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे भेटतात. ही माणसे समाजात जशी वावरतात तशी ती नाटयछटेतही वावरताना दिसतात. दिवाकरांच्या नाटयछटेत मानव व मानवेतर प्राण्यांतील कृती, नाजूक हालचालीसह टिपलेल्या आहेत. त्यांच्या काही नाटयछटेत मानव केंद्रबिंदू आहे तर काही छटांमध्ये मानवेतर प्राणी केंद्रबिंदू मानले आहेत. अशा व्यक्तींची, प्राण्यांची तसेच अपार्थिवातील घटकांची वेधक, मामीक, आकर्षक वर्णने आपल्याला नाटयछटेत

पहावयास मिळतात. नाटयजटा वाचत असताना ही पात्रे जिवंत असल्याचा आणि प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांसमोर असल्याचा भास होतो. याचे कारण म्हणजे त्यांचे शारीरिक आणि मानसिक धर्म नाटयछटाकारांनी स्वीकारलेले असतात. संस्कृती, मनोधर्म आणि समाजस्थिती यातून दिवाकरांनी त्यांची जडण-घडण केलेली आहे.

१०) सामाजिक दृष्टीकोनात्मक नाटयछटा :

खरे तर अशा सामाजिक आशय व्यक्त करणा-या नाटयछटेचा आपण यापुढच्या स्वतंत्र प्रकरणात विस्तृतपणे ऊहापोह करणार आहोत तरी देखिल इथे त्याचा या प्रकरणाच्या दृष्टीने धावता आढावा घेणे गरजेचे आहे.

त्यांच्या नाटयछटेतून प्रकर्षाने विधवांची अनुकंपनिय स्थिती, बालाजरठ विवाह, पुनर्विवाह, पुनर्जन्म, एकूण स्त्रीयांचे रोजच्या जगण्यातील दुःखे व्यसनाधीनता अशा प्रकारे सामाजिक जाणीव ठेवून दिवाकरांनी काही नाटयछटा लिहिल्या आहेत.

दिवाकरांनी निसर्गाला हाताशी धरून मानवा मानवातील जाती भेदावर कोरडे ओढले आहेत. त्यांच्या 'जातिभेद नाही कोठे' या छटेत निसर्गातील घटकांच्या माध्यमातून हा जातिभेद कसा फैलावला आहे हे सांगून माणसातील जातिभेद कसा आतपर्यंत रुजला आहे ते ही दाखवून दिले आहे.

'कोण मेले म्हणजे रडू येत नाही' या छटेत प्रामुख्याने स्त्रीयांचे जगणे, त्यांचे त्याकाळी समाजात असणारे स्थान; एकूण काय तर स्त्रीयांनी 'जगल्यास जगा, मरल्यास मरा' अशी त्यांची असणारी स्थिती त्यावर या छटेत दिवाकरांनी प्रकाशझोत टाकला आहे. एखादी स्त्री विधवा होऊन मेली काय आणि सवाष्ण मेली काय ? तिच्याबद्दल कुणालाच फारसे दुःख होत नाही. अशा स्त्रीयांच्या अनुकंपनिय स्थितीचे मार्मीक चित्रण या छटेत केले आहे.

'पोरटे मुळावर आले!' यात व्यसनाधीन झालेल्या माणसाच्या आयुष्याची कशी धुळधाण होते ते सांगून अशा व्यक्तीच्या मरणानंतर जन्माला

येणा-या त्याच्या मुलावर 'मुळावर' आल्याचा शिवका समाज कसा मारतो हे वास्तव यातून चित्रित केले आहे.

साहित्याच्या स्वरूपामध्ये समाजाचे स्वरूप हे अलगदपणे प्रकट झालेले आपल्याला दिवाकरांच्या नाटयछटेमधून पाहावयास मिळते.

'एका दृष्टीने साहाय्यच केले आहे' यात बालाजरठ विवाह आणि पुनर्विवाहासारख्या गहन प्रश्नावर दिवाकरांनी विविध पात्रांच्याद्वारे चर्चा घडविली आहे. हे करीत असतानाच मानवी स्वभावातील दुर्गुणाचे दर्शनही घडविले आहे. सुधारणावादाना समाजात विरोध कोण आणि कसे करते ? हे या छटेतून सहजपणे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'अशा शुभदिनी रडून कसे चांगेल ?' या छटेत एका तरुण विधवेची होणारी तगमग चित्रित केली आहे. घरात तरुण विधवा झालेली मुलगी असताना तिच्या पित्याने पहिली वायको वारली म्हणून दुसरे लग्न केले. खरे तर हा पित्याचा निर्णय अतिशय क्रूर असा आहे. 'ए: ! फारच बोवा!' या छटेतही अशाच एका तरुण विधवेची स्वतःला खनदांनी पांढरपेशे समजणा-या व्यक्तींनी कशी टर उडविली आहे याचे चित्र मोजक्या शब्दांत दिवाकरांनी चित्रित केले आहे.

आपल्या भारतीय संस्कृतीत अजूनही पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवला जातो. हे दिवाकरांनी आपल्या 'म्याऊं-म्याऊं-म्याऊं' या छटेत माजराकरवी दाखवून दिले आहे. त्याचबरोबर माणसाच्या मरणोत्तर काळात, त्याचे श्राध्द घालण्याची प्रथा भारतीय संस्कृतीत आहे. जिवंतपणी त्यांचे कितीही हाल होवोत पण मरणानंतर मात्र गोडधोड करून त्याचे श्राध्द कसे घातले जाते याचाही या छटेत उहापोह केला आहे.

दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून विविध प्रकारचे मानवी चेहरे चित्रित केले आहेत. 'म्हातारा इतुका न | अवघे पाउणशें वयमान ||' या छटेत अशाच एका स्वार्थी व्यक्तीचे चित्रण केले आहे. अशा व्यक्ती कुटुंबाच्या पर्यायाने समाजाच्या दृष्टीने कशा घातकी ठरतात हे ही यातून आपल्याला पाहावयास मिळते. 'कशाला उगीच दुखवा !' या छटेत नोकरीतील स्पर्धा कशी शिगेला

पोहचली होती व त्यामुळे सामान्य व्यक्तीचे शिकूनही कसे हाल होत होते हे पाहावयास मिळते.

समाजात असणारी भोंदूगिरी त्यांनी 'कारण चरित्र लिहायचे आहे' या छटेतून दाखवून दिली आहे. यात एका लेखकाने प्रतिष्ठीत समजल्या जाणा-या व्यक्तीचे चरित्र लिहिण्यास घेतले आहे. खरे तर त्याचे चारित्र्य त्या लेखकाला पूर्णपणे माहीत आहे. तरीही तो लेखक त्या व्यक्तीच्या चारित्र्यातील खरेपणा झाकून ठेवून त्या व्यक्तीला फुकटचा गोंठेपणा दिला आहे.

दिवाकरांचा काळ म्हणजे दुस-या जागतिक महायुद्धाचा काळ होय. साहजिकच तत्कालीन समाजाला या महायुद्धाचे विकट परिणाम सोसावे लागले होते. अर्थव्यवस्था पूर्णपणे ढासळली होती. त्यामुळे महागाई, दारिद्र्य वाढले होते; परिणामी समाजव्यवस्था ही कोलमटली होती. त्यातच भर म्हणजे प्लेगच्या साथीची. एकूणच महागाई, दारिद्र्य आणि प्लेगसारख्या महाभयंकर रोगांच्या साथीमुळे समाजाचे स्वास्थ्य पूर्णपणे नाहिसे झाले होते. यादृष्टीने दिवाकरांनी 'देवा! मीच मंगळ जर जन्माला आलो नसतो-!', 'अहो, आज गि-हाईकच आले नाही' या छटांतून असे सामाजिक विचार व्यक्त केले आहेत.

समाजात असणा-या अंधःश्रद्धेवर दिवाकरांनी 'वाळ! या नारळाला हात लावू नकोस बरे!' ही छटा लिहिली. अशा अंधःश्रद्धांवर दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेच्या माध्यमातून कडाडून विरोध दर्शविला आहे.

अशा प्रकारे दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटांतून विविध सामाजिक प्रश्नांची उकल करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे.

११) वर्तमानपत्री नाटयछटा :

'ता. ७ नोव्हेंबर' ही छटा दिवाकरांनी केशवसुतांच्या निधनावर लिहिली आहे. ते जेव्हा नैमित्तिक असे काही सांगू इच्छितात तेव्हा त्यांची नाटयछटा कशी वर्तमान काळात वावरते ते पाहावयास मिळते. खरे तर दिवाकरांना केशवसुत व त्यांचे साहित्य याबद्दल जबरदस्त असा आदर वाटत होता. केशवसुतांनी आपल्या काव्यातून जपलेली मानवी संस्कृती पाहून त्यांच्या

ठिकाणी दिवाकर विनम्रपणे नम्र होताना दिसतात. आणि अशा मोठ्या असणा-या कुठल्याही लेखकाच्या लेखनावर कधीही काजळी सादू नये अशीच दिवाकरांची धारणा होती.

प्रस्तूत छंदे केशवसुतांची परिस्थिती कशी विकट होती आणि अशा कजाग परिस्थितीतही, निराशेतून उत्तम काव्याची निर्मिती केली. जे जग मेलेल्या विचारात रूतून बसलेले होते त्याला त्यातून बाहेर काढण्याचे काम केशवसुतांच्या कवितेने केले आहे. पण हे इशेच काम थांबवून चालणार नाही असे दिवाकर म्हणतात. अजूनही हे जग मृत विचारातच रुतलेले आहे. आजही महाराष्ट्राला स्फूर्तीची गरज आहे. त्याशिवाय त्याला रणांगणावर जाताच येणार नाही, इतकेच नव्हे तर प्रेतवत झालेल्या समाजात चैतन्य आणण्यासाठी केशवसुत तुम्हीच तुतारी फुंका आणि इथल्या प्रेतांना खडबडून जागे करा. असे या क्रांतीकारकाच्या निधनाने दिवाकरांच्या मनात वेगवेगळ्या विचाराने थैमान घातले होते. जेव्हा-जेव्हा ७ नोव्हेंबर हा दिवस उजडेल तेव्हा-तेव्हा केशवसुतांच्यावरील कितीतरी तितकीच तेजस्वी काव्ये तळपत राहातील असा दिवाकरांना आशावाद वाटतो.

असा प्रकारे वर्तमानपत्री पातळीवर ही छंदा उतरल्याने जणू हा प्रसंग आत्ता समोर घडतो आहे व तो आपण पाहातो आहे असे वाटते. दिवाकरांच्या एकूण ५१ नाटयछंदांपैकी ही एकमेव अशी वर्तमानपत्री नाटयछंदा आहे. ' ता. ७ नोव्हेंबर' या छंदेच्या नावातही वेगळेपणा जाणवतो.

१२) क्षणचित्रे :

दिवाकरांना जे सांगावयाचे आहे ते कमीत-कमी शब्दांत जास्तीत-जास्त आशय व्यक्त करून त्यातून एक विशिष्ट दृश्यात्मकता निर्माण करणारे व पापणी लवते न लवते तोच आपल्या डोळ्यासमोर चित्राकृती निर्माण करते ते क्षणचित्र होय.

कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक या साहित्य प्रकारांतून ज्याप्रमाणे आपल्याला एक चेतनवृत्ती दिसते तशी चेतनवृत्ती नाटयछटातूनही पाहावयास मिळते. दिवाकरांनी आपल्या लेखनीतून जी क्षणचित्रे निर्माण केली आहेत त्यातही हे चेतनतत्व आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येक सजीवात आत्मा हा असतोच, त्याशिवाय तो सजीव असू शकत नाही. त्याचप्रमाणे साहित्यात हे चेतनतत्व असतेच मग ती कादंबरी असो, नाटयछटा असो किंवा क्षणचित्र असो. या प्रत्येकात चेतनवृत्तीही असतेच. असे तत्व साहित्यात असल्याशिवाय त्याला चिरंजिवित्व प्राप्त होत नाही व ते रसिक वाचकांच्यावर प्रभावही पाडू शकत नाही. त्या दृष्टीने पाहता ही क्षणचित्रे रसिक वाचकांच्या मनावर हृदय असा प्रभाव पाडतात अशी काही क्षणचित्रे पुढीलप्रमाणे आहेत -

‘तेवढेच ‘ज्ञानप्रकाशां’त !’ ही दिवाकरांची तिच्या शेपटीत दणका असलेली आणि क्षणचित्रणात्मक अशी नाटयछटा होय. दिवाकरांच्या काळात ‘ज्ञानप्रकाश’ हे वर्तमानपत्र प्रसिध्दीच्या झोतात होते. यातून एखाद्या प्रसिध्द व्यक्तीच्या निधनानंतर, मृताच्या अंत्यदर्शनाला येऊन गेलेल्या प्रतिष्ठीत लोकांची यादी प्रसिध्द व्हायची! अर्थात आजही मृत्यू पावलेल्या व्यक्तीबद्दल लिहिण्यापेक्षा, कोण अध्यक्ष होता, कोणी ठराव मांडला, कोणी भाषणे केली, कोणी फोटोला पुष्पहार घातला याच गोष्टींनी बातमी भरलेली आपल्याला दिसते.

या छटेतील प्रोफेसर रमाबाई रानडे यांच्या मृत्यूच्या बातमीने जरा वेळ त्यावर सहका-यांशी चर्चा करतात आणि एवढी मोठी दर्शनाला गर्दी लोटली आहे तर आपणही जावून यावे असा मनोदय व्यक्त करतात. तेवढ्यात मित्र आपली तब्येत बिघडल्याचे कारण सांगतो त्यावर हे प्रोफेसर म्हणतात मला तरी कुठे म्हणा जावेसे वाटते. ‘पण बोवा अमूक एक फलाणे प्रोफेसरद्वय आले होते शेवटच्या दर्शनाला! तेवढेच ‘ज्ञानप्रकाशां’त! ....’

अशा प्रकारे वर्तमानपत्रात नाव येण्यासाठी आपण गेलेच पाहिजे असे या प्रोफेसर साहेबांना वाटते तर ‘हे काय सांगायला हवे!’ या छटेत अमूक

एक परिक्षक पेपर तपासण्यासाठी नेमला आहे एवढे कळताच एका मुलाला पास करवून घेण्यासाठी कोणी एक ति-हाईत व्यक्ती या परिक्षकांकडे येते. परिक्षकांनी, आपल्याकडे येण्याचे विशेष कारण काय ? म्हणून विचारताच तो म्हणतो- नागुआण्णाच्या बायडीचा कुशा. तो परिक्षा देणार आहे तेंव्हा त्याचानंवर तेवढा लक्षत ठेवून पास करवून घ्या. त्यावर हा परिक्षक आत्मियतेने म्हणतो - कसें झालें तरी आपल्या बायडीचा कुशा! तेंव्हा हे काय सांगायला हवें ? या उलट 'काय! पेपर्स चोरीला गेले?' या छोटत ही दिवाकरांनी एक क्षणचित्रच रेखाटले आहे. पेपर तपासणे हे मुळांत रुक्ष आणि जिकिरीचें काम असते आणि म्हणूनच हे काम जितके जास्त लांबणीवर टाकता येईल तितके शिक्षक ते लांबणीवर टाकतो. पण पुन्हा अखेरीच्या दिवसात इतकी घाई होते की, त्या शिक्षकाला वाटते हे पेपर चोरीला तरी जावेत, नाहीतर हरवावेत. असे घडले तर कसे होईल त्याचे हे मजेशीर क्षणचित्र आहे.

यातील शिक्षक पेपर चोरीला जाण्याचे असे स्वप्न पाहात असतानाच अचानक वर ठेवलेले पेपर त्याच्या डोक्यावर पडतात आणि मग या शिक्षक महाशयांच्या लक्षात येते की, मघाशी चोरीला गेलेले पेपर आपल्या स्वप्नात गेले होते. जे डोक्यात पडले ते मात्र खरंखुरे पेपर आहेत. तेंव्हा मात्र या शिक्षकाला धडकीच भरते हे क्षणचित्र संवादाच्यादृष्टीने पाहाण्याजोगे असे आहे.

'हे काय उगीचच?-' ही छटा देखिल असेच एक क्षणचित्र आहे. दिवाकरांनी यात एका हरहुन्नरी माणसाचे तत्वज्ञान ग्रंथित केले आहे. हा माणूस पन्नास वर्षापूर्वीची मोडलेली घडयाळे, बाजाच्या पेटया दुरुस्त करीत असतानाच आत्मविश्वासपूर्वक म्हणतो की, आमचे इस्पतळच असे आहे! आला रोगी की बरा झालाच पाहिजे!-' पुढे म्हणतो - जेंव्हा माझ्याकडे दुरुस्तीसाठी आलेली आणि हाडेन् हाडे खिळखिळी झालेली अशी बाजाची पेटी जेंव्हा मी चांगली करून दिली तेंव्हा त्या पेट्याचा मालक अक्षरशः उडया मारायला लागला होता. आपल्याला जन्माला घातले आहे तेच मुळी मोडलेले चालू करण्यासाठी. खरी

मजा यातच आहे एवढ्यात पुढून एक प्रेत चाललेले पाहून तो म्हणतो हे प्रेत चालले आहे, ते सुद्धा पुन्हा धड होण्यासाठीच. या माणसाच्या जीवनाचं तत्वज्ञानच असे आहे की; आपण केलेली कोणतीही गोष्ट नादुरुस्त झाली की, काय हवे ते करून ती नीट करणे. आपण जे करतो त्यापेक्षा वेगळे असे काही परमेश्वरही करीत नाही असे हे त्याच्या आत्मविश्वासावर तयार झालेले त्याचे तत्वज्ञान आहे.

वरील चारही नाटयछटेत आपल्याला क्षणचित्रे पहावयास मिळतात.

१३) आध्यात्मिक प्रकृतीच्या नाटयछटा :

दिवाकरांच्या नाटयछटेचा अभ्यास करीत असताना एक गोष्ट लक्षात आली की, दिवाकर हे नास्तिक नव्हते. त्यांचे परमेश्वरांविषयीचे विचार पूर्णपणे बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेले होते. भारतीय संस्कृतीत परमेश्वर आणि अवतार या संकल्पनांना फार महत्त्व होते आणि आज ही आहे. खरे तर अवतार ही संकल्पना वास्तव नाही आणि ती फक्त हिंदू धर्मातच आहे. यावरून आपल्या लक्षात येते की हिंदू धर्मात बुद्धिपेक्षा भावनेला अधिक महत्त्व आहे. त्यामुळे असे होत की, माणूस; माणूस म्हणून जगत असताना देवत्वाऐवजी पशुत्वाकडे अधिक जलद गतीने वाटचाल करतो.

“आम्ही आद्य जगास चालन दिले अध्यात्म तेजोवळे
काळाच्या उदरात खोल आमुची आहेत गेली मुळे
घाया पावनता उदार समता, सत्प्रेरणा मानवा
आहे भारत भू क्षम सदा ती आर्यकुक्षदभवः ”

अशा प्रकारे हे अवतार, अध्यात्म तत्वज्ञान फक्त आर्य लोकांसाठीच आहे. या अवतार किंवा परमेश्वर संकल्पनेचा पाश्चिमात्य लोकांनी धिक्कार केला आहे ते भावनेपेक्षा बुद्धिदला जास्त महत्त्व देतात. त्यामुळे ते लोक आपल्या भारतीय संस्कृतीतील अंधः श्रद्धेवर आधारलेल्या अवतार कल्पनेची टिंगळ-टवाळी, उपहास करतात. ‘मी आहे; माझे अस्तित्त्व आहे म्हणून मी

विचार करू शकतो असे बुद्धिच्या निकषांवर आधारलेले त्यांचे तत्वज्ञान आणि स्वप्नात रामप्रभूचे झालेले दर्शन आणि त्याच झाडावरून खाली पडलेला नारळ तो पिढ्यान्पिढ्या जपून पुजणारे आम्ही भारतीय लोक आणि आमचे तत्वज्ञान हे किती अर्थशून्य आहे ते आपल्या लक्षात येते. म्हणूनच दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून अशा अर्थशून्य तत्वज्ञानाचा उपहास केला आहे. त्यांना स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म हे सर्व थोतांड वाटते हे 'झूट आहे सव्' या छटेत अधिकार वाणीने ते सांगतात. जर पुनर्जन्म असता तर शेक्सपीअरची जी नाटके वेकनच्या नावावर छापली गेली आहेत ती तशी छापली गेली नसती. पुनर्जन्म असता तर हा प्रश्न आपोआप सुटला असता. त्यासाठी तुम्ही आम्ही वाद करण्याची गरजच पडली नसती. थोडक्यात माणसाला कोणतेही वाईट कृत्य करीत असताना त्याला भिती वाटावी आणि असे वाईट कृत्य करू नये म्हणून स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म या सर्व कल्पना अस्तित्वात आल्या. म्हणजेच हे सर्व खोटे आहे. कवी 'बी' म्हणतात -

' पूर्णापासून ढळलेले जग जाते पूर्णाकडे'

हे अध्यात्म तत्वज्ञानावर आधारलेले आहे. ईश्वराचे अंशात्मक रूप म्हणजे माणूस. तो सद्गुणी बनण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो. असा पूर्णाकडे वाटचाल करणारा माणूस खरोखरच सद्गुणी होता का ? माणूस असा सद्गुणी होत नाही. कारण जेव्हा तो देहधारी होतो तेव्हाच त्याच्यात मद, मोह, लोभ, दंभ यासारखे दुर्गुणही मिसळलेले असतात. हे दुर्गुण त्याला कधीही सद्गुणी होऊ देत नाहीत. यामुळेच आपण आपल्यात असणारी सामाजिक विषमता, धर्माधता लवकर दूर करू शकत नाही. या सर्वांबद्दलची चीड दिवाकरांच्या मनात होती. ती त्यांच्या नाटयछटेतून पाहावयास मिळते. 'स्वर्गातील आत्में!' या छटेत दिवाकरांनी; माणसाला स्वर्ग लाभला तर तो सुखी होईल काय? अशी कल्पना केली. परंतु विचारांती सोयीने त्यांनी या प्रश्नांचे उत्तर नकारात्मक दिले आहे. आणि या स्वर्गीय कल्पनेबद्दल उपरोध व्यक्त केला आहे. या छटेच्या आशयाशी जुळणारी 'आनंद! कोठे आहे येथे?' ही छटा

देखिल काहीशी अशीच आहे यातील नुकतेच जन्माला आलेले अर्भक; इथली सडकी घाण, कोंदटपणा पाहून परत स्वर्गाला जायला निघाले आहे. त्याला या मृत्यूलोकाची किळस वाटते. मृत्यूलोकापेक्षा स्वर्गातच अधिक आनंद असल्याची त्याची धारणा आहे. म्हणून तो स्वर्गाला आधी परत गेलेले वरे असे म्हणतो.

अशा प्रकारे दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून आध्यात्मिक पातळीवरचे विचार तर्कसंगतीने व्यक्त केलेले आहेत. त्यांच्या ५१ नाटयछटेचा अशा विविध अंगाने आपल्याला अभ्यास करता येतो. यापुढील प्रकरणांत आपण त्यांच्या नाटयछटेतील सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणार आहोत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	लेखक
१.	दिवाकरांच्या वाङ्मयाचे स्वरूप	श्री.वा.ल. कुलकर्णी ज्योत्स्ना -ऑक्टोबर १९३७ पृष्ठ ३९०
२.	गंधवीणा	मंदा कदम
३.	समग्र दिवाकर	डॉ. सरोजिनी वैद्य
४.	दिवाकरांच्या नाटयछटा	संपादक विजय तेंडुलकर
५.	कै. दिवाकर आणि त्यांचे वाङ्मय	श्री. ग. ज्यं. माडखोलकर ज्योत्स्ना -ऑक्टोबर १९३७ पृष्ठ ३८६
६.	दिवाकरांच्या प्रयोगक्षम नाटयछटा	पुरुषोत्तम कानिटकर नाटयदर्पण ऑक्टो. १९७३